

Generationale waardenpatronen bij Turkse migrantenvrouwen in Vlaanderen en Brussel.

Guy Moors
V.U.B. Centrum voor Sociologie

Working Paper 1992-1

Onderzoeksprogramma uitgevoerd met financiële steun vanwege :
Diensten voor de Programmatie van het Wetenschapsbeleid (IUAP-37)
Fonds voor Kollektief Fundamenteel Onderzoek (2.0118.90)
Onderzoeksraden UG en VUB

Contactadressen :

V.U.B. Centrum voor Sociologie
Pleinlaan 2 1050 Brussel
Tel. : 02/641.20.40
Fax : 02/641.22.82

UG Seminarie voor Demografie
Universiteitstraat 4 9000 Gent
Tel. : 09/264.68.66
Fax : 09/264.69.85

1. Aanzet : nieuwsgierigheid.

De vergelijking van generaties heeft sociologen altijd geïnteriseerd. Dit heeft ongetwijfeld te maken met hun historische nieuwsgierigheid. De generaties verschijnen hen als bevoorrechte getuigen van hun eigen geschiedenis en in de opeenvolging van generaties zit dan ook een stuk sociale identiteit van de samenleving verborgen.

Eenzelfde soort nieuwsgierigheid was de aanleiding tot de probleemstelling die we in dit artikel wensen te bespreken, m.n. de vergelijking van verschillende generaties Turkse migrantenvrouwen m.b.t. hun waardenopvattingen.

2. Inleiding : generaties en migranten.

De vraag naar generationele verschillen in waarden en attitudes bij migranten zal wellicht als weinig origineel en zelfs enigszins triviaal overkomen, want in de discussie over de zogenaamde 'migrantenproblematiek' wordt immers steevast naar het probleem van de generaties verwezen. Er is dan ook een mate van eensgezindheid over wat men met 'generaties' bedoelt. De begrippen eerste, tweede en zelfs derde generatie behoren reeds tot de conventionele omschrijving. De beslissende criteria voor deze indeling zijn geboorteland en afkomst. De eerste generatie is dan die categorie die naar de letter als 'migrant' kunnen omschreven worden : ze zijn in een ander land geboren en daarna geëmigreerd naar België. De kinderen van deze generatie vormen de tweede generatie, de kleinkinderen de derde.

Waar minder wordt bij stilgestaan, is het feit dat in deze begripsomschrijving een duidelijke theoretische invalshoek vervat zit. Niet alleen wordt deze indeling gebruikt om een bepaalde status toe te kennen aan migranten (denken we maar aan de discussie over stemrecht en naturalisatie) maar het suggereert ook dat de impact van de migratie-ervaringen op de socialisatie van waarden en attitudes gedifferentieerd moet worden naar het moment waarop deze gebeurtenissen zich afspelen in de levensloop van deze migranten. Deze impliciete visie mag ons echter niet verblinden voor het feit dat het generatiebegrip verre van unitair is en dat de impact van gebeurtenissen op waarden niet

hoeft te verlopen volgens de voorgestelde indeling. Een meer systematische exploratie van het generatiebegrip in functie van relevante theoretische uitgangspunten is hier dan ook op zijn plaats.

2.1 De temporele dimensies van het generatiebegrip.

De levensloop van mensen verhoudt zich tot de kalender van de tijd vanuit een tweevoudige focus: enerzijds een persoonlijke en sociale tijds kalender, anderzijds een gemeenschappelijke en historische (vgl. Elder, 1975, Kertzer, 1983 en Braungart & Braungart, 1986). Beide dimensies zijn op een specifieke manier geassocieerd met de leeftijd van de individuen.

De sociale tijdsdimensie omvat de levensloop van het individu zoals die georganiseerd is rond sociale veranderingen in rollen en posities van individuen. Het is een kalender opgebouwd rond gebeurtenissen : de eerste schooldag, de eerste liefde, de verplichte militiedienst, de job, het grote huwelijksfeest, de zoon, ... en pensionering. Als dusdanig presenteert een mensenleven zich als een sequentieel proces van sociale veranderingen. Een eerste theoretische verklaring voor leeftijdsverschillen in opinies en waarden verwijst dan ook naar deze opeenvolging van gebeurtenissen : generaties zullen gedurig hun waarden aanpassen naar gelang de levensfase (tijd) en situatie waarin ze zich bevinden. In deze visie zijn waarden vooral kenmerken van rollen en posities en minder van individuen.

Hiertegenover staat een visie die uitgaat van een historische tijdsdimensie. Het geboortjaar of de intrede in een bepaald systeem (bv. huwelijkscohorten) fungeren dan als een index voor de historische localisatie en identiteit van individuen. In deze visie zijn waarden vooral het produkt van historische en gemeenschappelijke ervaringen van de leden van een cohorte. Deze ervaringen zouden een blijvende indruk uitoefenen op de manier waarop mensen de dingen zien en evalueren. Waarden zijn dan ook kenmerken van persoonlijkheid en reflecteren de historische positie van het individuen. Hoewel veranderingen in persoonlijkheid op 'latere' leeftijd niet uitgesloten worden, gaat men er toch vanuit dat waarden zich in belangrijke mate kristalliseren in de persoonlijkheid gedurende de socialisatiefase. Deze

benaderingswijze is genoegzaam bekend als de cohortinterpretatie van leeftijdsverschillen.

Het onderscheiden van de temporele dimensies van het generatiebegrip geeft duidelijk aan dat individuen die in eenzelfde periode geboren zijn niet alleen een gelijksoortige levenscyclus doorlopen, maar ook gelijksoortige historische ervaringen cumuleren. Dit betekent dat zowel de historische context van een gebeurtenis, als het momentum waarop de gebeurtenis plaatsvindt in de levensloop van het individu in rekening moeten worden gebracht. Migratie is een dergelijke gebeurtenis.

2.2 Migratie en het generatieconcept.

Het markante van vakantiemagazines die toeristische verblijfplaatsen in het buitenland evalueren is de aandacht die ze besteden aan de 'westers' getinte voorwaarden van verblijf voor de consument : de ruimte van het appartement, de airconditioning, de televisie, de koelkast, het eten. Steevast blijkt uit het obligatoire consumentencommentaar dat "de mensen wel vriendelijk zijn, maar het eten toch wat vreemd en ongewoon aandoet of te monotoon is". Soms heeft het iets van huiskamertoerisme : men wil het allemaal wel eens zien zonder de eigen leefwereld te moeten opgeven. Dit illustreert dat de confrontatie van culturen inderdaad impressionant is : aan de ene kant heeft het iets exotisch, aan de andere kant wil men er toch niet teveel voor laten.

Voor toeristen presenteert deze cultuurconfrontatie zich echter als tijdelijk, terwijl de duur van de verblijf voor migranten veel minder een vast gegeven is. De onzekerheid met betrekking tot de andere cultuur wordt dan ook versterkt door de onzekerheid over de duur van de migratie en door de omgevingsverandering : een nieuwe job, woning, andere vrienden, hernieuwde familieverbanden, etc... Niet alleen de materiële maar ook de sociale omgeving worden fundamenteel gewijzigd.

Uit de vorige paragraaf onthouden we echter dat we zowel de historische context waarin de migratie heeft plaatsgevonden, als het

momentum in de levensloop van de migrant in rekening moeten brengen. Generaties moeten dus gesitueerd worden aan de hand van het jaar van migratie en de leeftijdscategorie waartoe ze behoren.

Het jaar van migratie verwijst naar de omstandigheden en voorwaarden waarin men geëmigreerd is. Voor wat de Belgische geschiedenis van Turkse migranten betreft kunnen we grosso modo een viertal periodes onderkennen (vgl. Martens en Moulaert, 1985). Een eerste migratiegolf situeert zich in het begin van de jaren '60. Het was een typische periode van gastarbeidmigratie. Dit gebeurde op vraag van de Belgische industrie en met de nodige medewerking (reglementering) door de overheid. Deze migratiegolf nam naar het einde van de jaren '60 af mede doordat de vraag naar buitenlandse werknemers daalde. De tweede migratiegolf in het midden van de jaren '70 had een heel andere oorsprong. In 1974 werd van overheidswege een 'migratiestop' afgekondigd. Enkel in het kader van de familiehereniging werden nog verblijfsvergunningen toegestaan. Tegen het begin van de jaren 80 is die tweede migratiegolf dermate afgevlakt dat we kunnen spreken van een vrij stabiel migratiepatroon. De migratie die we dan nog observeren hangt nauw samen met de patronen van uithuwelijken.

Het beeld dat we hier geschetst hebben van de migratiebewegingen in de Belgische situatie is sterk vereenvoudigd en enkel bedoeld om relatieve verschillen tussen grote categorieën te duiden. Het accentueert ook de voorwaarden zoals die door het gastland werden gedefinieerd. Binnen elke categorie is er dan ook variatie mogelijk in persoonlijke motieven en voorwaarden.

Naast het situeren van de migratiegebeurtenis in zijn historische context moet ook de levensfase of de historische situering van het individu in rekening gebracht worden. Gegeven het feit dat de onderzoeksbevindingen die we hieronder presenteren cross-sectioneel van aard zijn, is het onmogelijk om een onderscheid te maken tussen de hoger vermelde temporele dimensies van leeftijd (m.n. sociale versus historische). Beide benaderingswijzen zullen wel tot uitspraken leiden die een gelijksoortig verschil tussen generaties verwachten. Zo wordt van de jongere generaties steeds verwacht dat ze een frisse, moderne kijk hebben op diverse zaken : ze zijn toleranter t.a.v. andere visies, staan open voor vernieuwingen, nemen normen niet als vanzelfsprekend, etc... Soms klinkt het anders: jongeren worden weer

conservatief, harder en egocentrisch. Deze presentatie van vermeende kenmerken van jongere generaties is algemeen en zeker niet toegespitst op de situatie van de migranten. Om dit te kunnen doen, moeten we immers eerst een antwoord zoeken op een fundamentele vraag, namelijk wat de mogelijke reactie of reacties zijn op de confrontatie van cultuurervaringen. Deze probleemformulering kan gebald samengevat worden in de stelling dat migranten leven op het snijvlak van 'twee' culturen.

3. Op het snijvlak van culturen : scenario's m.b.t. de impact van cultuurconfrontaties.

De betekenis van cultuurconfrontatie voor individuen laat zich intuïtief illustreren door eenieders persoonlijke ervaring bij het overschreden van de landsgrens. We voelen gewoon dat we ergens anders zijn, in een andere cultuur. Al vrij vlug menen we de andere ook te kennen en dit net door zijn anders zijn. Zo weet elke Belg te vertellen dat 'Hollanders' gierig zijn, glad van tong en extreem permissief. Naargelang de persoonlijke kleur horen we van de meest exotische tot de meest boze appreciaties van de gebruiken en attitudes van 'de Spanjaard', 'de Turk' of 'de Marokkaan'. Dit 'kennen van anderen' door de nadruk op onderlinge verschillen domineert ook de discussie m.b.t. de impact van de cultuurconfrontatie zoals die zich aan de migranten presenteert. Ondanks de terminologische verschillen vindt men in de wetenschappelijke literatuur toch een grote mate van eensgezindheid over mogelijke reacties op cultuurverschillen (zie o.a. Gordon, 1973; Timmerman e.a., 1989; en Nauck, 1991). Deze reacties zijn in te delen bij een drietal types : cultuurconflict, cultuurvermenging en cultuurpluralisme. De kracht van deze typologie zit hem in het feit dat deze indeling niet alleen van toepassing is om houdingen van migranten te beschrijven, maar ook die van Belgen op de aanwezigheid van andere culturen.

Cultuurconflict betekent dat de verschillen in culturele patronen, i.c. het systeem van gebruiken en overtuigingen, fundamenteel als conflictueus worden ervaren. Migrantenvrouwen kunnen op twee duidelijk verschillende manieren reageren op het conflict : een volledige oriëntering op de westerse cultuurpatronen of een heroriëntering op de

cultuurpatronen van het land van herkomst. In zijn extremiteit neemt deze laatste reactie de vorm aan van fundamentalisme. De fixatie op de eigen cultuur door de Belgen wordt meestal als ethnocentrisch beschouwd (Billiet e.a., 1990) en in zijn extreme vorm racisme (Van Leemput, 1988).

Cultuurvermenging vormt in veel opzichten de tegenpool van cultuurconflict. Cultuurvermenging treedt op als de confrontatie resulteert in een harmonisch samensmelten van cultuurpatronen in een nieuwe cultuurvorm. De geïdealiseerde 'mondiale' cultuurvariant kan hier als voorbeeld gegeven worden. Cultuurvermenging wordt ook vaak geassocieerd met het gemengde huwelijk waarbij men er vaak impliciet vanuit gaat dat interculturele koppels steeds werken aan een synthese van hun identiteiten.

Een laatste type reactie op cultuurconfrontatie kan het beste omschreven worden als cultuurpluralisme. In deze vorm bestaan cultuurvormen naast en met elkaar. Men erkent de verschillen en leert ze waarderen. Vaak is er ook sprake van kruisbestuiving, d.w.z. men neemt elementen over van de andere cultuur, maar kleurt ze in op een eigen manier. In die zin vormt cultuur ook geen unitair stelsel van normen, verwachtingen en waarden en wordt onze aandacht als dusdanig gevestigd op de relevantie om een onderscheid te maken in cultuurdomeinen. Dit onderscheid hangt nauw samen met een ander begrip dat vaak spontaan geassocieerd wordt met het begrip migranten, m.n. integratie of assimilatie.

4. Elementen van assimilatie.

Het belang van een wetenschappelijk jargon wordt pas duidelijk als men genoodzaakt is om begrippen te hanteren die in hun populaire toepassing dwars staan van prerogatieve betekenissen. Gevoelig voor de verdachtmaking van subjectiviteit gaat de wetenschapper (en zeker de socioloog) op zoek naar een duidelijke begripsomschrijving. Gebruik makend van het werk van Gordon en Nauck meen ik dat het voor het omschrijven van het begrip assimilatie zinvol is om een onderscheid te maken tussen drie vormen : culturele en structurele assimilatie en identificatie.

Culturele assimilatie uit zich in veranderingen in culturele patronen zoals die vervat zitten in tradities en overtuigingen. De intensiteit en de reikwijdte van de aanpassing kunnen variëren en bepalen samen de mate van culturele assimilatie. In het maatschappelijk en politiek debat rond de 'integratie van migranten' zijn de meningsverschillen terug te brengen tot discussies over de intensiteit en reikwijdte van de aanpassing. Naar gelang het maatschappijbeeld van de betrokkene - een beeld dat overigens samenhangt met de hierboven vermelde reactiepatronen op cultuurconfrontaties - zal het begrip 'integratie' een eigen inkleuring krijgen.

Structurele assimilatie betekent dat migranten deel uitmaken van de sociale netwerken en instituties van het gastland : economisch, sociaal en ook politiek. Over de relatie tussen structurele en culturele assimilatie bestaat ook weer een politiek debat die vooral gaat over de vraag hoe en in welke mate culturele assimilatie als voorwaarde geldt om toegang te krijgen tot bepaalde instituties en dus structurele assimilatie. De socioloog is om andere redenen geïnteresseerd in het onderling verband. Enerzijds vermoedt hij dat structurele assimilatie wel eens bevorderlijk kan zijn om ook op cultureel vlak een bepaalde verandering te observeren. Anderzijds sluit hij niet uit dat opvattingen van individuen de structurele assimilatie zowel kunnen bevorderen als afremmen.

Met de laatste assimilatievorm 'identificatie' bedoelen we zowel de persoonlijke identificatie als de identificatie van de migranten als categorie in de samenleving (i.c. burgerschap). Zowel het individu als de categorie van de migranten 'verdwijnen' als het ware in deze assimilatievorm. Gordon onderscheidt de volgende voorwaarden om van identificatie en burgerschap te spreken : de maatschappij heeft een punt bereikt waarin er geen discriminatie, geen vooroordelen en geen belangconflicten opereren op basis van etnische afkomst en waarbij alle burgers een gemeenschappelijk identiteitsgevoel hebben.

Hoewel we door de begripsomschrijving van 'assimilatie' de mogelijkheid van een prerogatieve interpretatie gereduceerd hebben, is deze term niet echt optimaal omdat ze de indruk wekt alsof het iets is dat mensen overkomt, terwijl we er toch een actief proces mee willen duiden. In die zin zou integratie een beter alternatief zijn. Ontdaan van elke politieke en gevoelsmatige geladenheid kunnen we echter beide

elke politieke en gevoelsmatige geladenheid kunnen we echter beide begrippen als synoniemen hanteren.

5. Culturen vergelijken.

Het snijvlak van culturen is er één met meerdere kanten. Op het niveau van de culturele patronen en meer specifiek de waarden en attitudes van individuen staat de vraag centraal hoe het individu zich verhoudt t.a.v. het Westers (Belgisch) versus het niet-Westers (Turks) cultuurpatroon. Deze tweedeling wordt ook graag gepresenteerd als de tegenstelling tussen respectievelijk 'modern' en 'traditioneel' (zie o.a. Inkeles & Smith, 1974; en Timmerman e.a. 1989). Terecht worden bij deze eenvoudige voorstelling van zaken kanttekeningen gemaakt.

Zo wordt het strikt aanhouden van de tweedeling in cultuurpatronen, zeker in associatie met de begrippen 'modern' en 'traditioneel', een te sterke nadruk op het evolutionistisch perspectief verweten. Daarnaast verwaarloost het ook teveel het feit dat de dominante cultuurpatronen geen constante entiteiten zijn, maar zelf in de tijd veranderen. Modernisme omvat niet alleen de processen van maatschappelijke en culturele veranderingen van een samenleving, maar houdt ook in dat er zich binnen een samenleving aanzienlijke variaties laten observeren. Mede omdat het bewegen op een snijvlak van culturen niet voor elk domein op een gelijksoortige manier hoeft te gebeuren, lijkt het me beter uit te gaan van concrete processen en die te relateren aan wat dominant is in de geviseerde culturen.

De culturele domeinen en gelieerde processen die we in dit onderzoek behandelen zijn :

- a. De waarde en opvoeding van kinderen, waarbij de economisch-utilitaire functie van kinderen relatief minder belangrijk wordt dan de meer sociaal-psychologische zingeving; en waarbij ouders in hun opvoeding eerder nadruk leggen op autonomie dan conformiteit aan gedragsregels.
- b. De emancipatie van de vrouw, waarbij onze aandacht uitgaat naar de rolverhoudingen en rolverwachtingen in en buiten het gezin.
- c. De aspiraties m.b.t. onderwijs en mobiliteitskansen van jongeren.
- d. Religieuziteit, waarbij beleving belangrijker zouden worden dan normering.

De domeinen zijn bewust gekozen in functie van de verwachte verschillen tussen zowel de dominante cultuurpatronen, als de generaties. Dit hangt samen met de onderzoeksopzet : de manier waarop de cultuurpatronen zich aan de generaties presenteren is verschillend van aard en omvang. Uitspraken over verschillen tussen generaties hebben echter pas zin als we eerst een zicht krijgen over hoe de cultuurpatronen variëren m.b.t. tot de onderscheiden cultuurdomeinen. Het verhaal begint met Turkije.

5.1 De waarde en opvoeding van kinderen.

Eén van de veranderingsprocessen die nadrukkelijk geassocieerd wordt met modernisering is de verandering in de betekenis die kinderen vervullen in het gezin. Dit hangt samen met de bredere maatschappelijke processen die de familiepatronen hebben gewijzigd. De 'Values of Children Studies' (1979, 1982) gaan nadrukkelijk in op deze veranderende perceptie m.b.t. de betekenis van kinderen. Ze onderscheiden drie typen waarden van kinderen : het economisch-utilitaire type, het sociaal-normatieve en het psychologische.

De economisch-utilitaire waardering van kinderen is een functie van de individuele en maatschappelijke socio-economische condities : hoe lager de socio-economische ontwikkeling hoe belangrijker kinderen worden in termen van hun economisch-utilitaire functie. Deze nutsfunctie laat zich in de Turkse samenleving op twee niveau's onderscheiden.

Allereerst kunnen kinderen (of jongeren) reeds vrij vroeg een economische functie toebedeeld worden. Dit is met name het geval voor de economische sectoren die uitgaan van familiale productievormen. Vooral in agrarische en ambachtelijke beroepen (o.a. de vermaarde tapijtknoperijen) worden kinderen nog ingezet als hulp. Kinderen dragen dan ook rechtstreeks bij tot het gezinsinkomen.

Ook op latere leeftijd wordt van kinderen een utilitair nut verwacht. Ze vormen een zekerheid voor de oude dag. Zoals we in de volgende paragraaf uitvoeriger zullen illustreren zit deze vorm van familiale solidariteit stevig ingebakken in de culturele waardenpatronen verbonden aan de Islam. Deze familiale solidariteit substantieert zich ook in de samenlevingsvorm waarbij kinderen, ouders en grootouders

(en soms nog andere familieleden) samenwonen. Dit systeem van de 'extended family' wordt geconsolideerd door de socio-economische condities in Turkije, waarbij de sociale zekerheid veel minder een nationale verantwoordelijkheid is. De individuele socio-economische status bepaalt dan ook de mate waarin men de utilitaire functie van kinderen gaat waarderen.

Socialisatie en de opvoeding van kinderen is nadrukkelijk verbonden aan het ouderschap. De opvoedingswaarden die ouders hanteren vormen het normatieve kader waarin de kinderen opgroeien. Deze waarden zijn zeer divers. Ouders vinden dat kinderen moeten luisteren, hun rommel opruimen, hun handen wassen voor het eten en beleefd zijn als er gasten zijn. Ze bepalen m.a.w. een aantal gedragsregels. Anderzijds vragen ouders ook dat kinderen toch wel nieuwsgierig zijn, voor zichzelf kunnen opkomen, vragen stellen en discussiëren. Ouders zullen, anders gezegd, ook een zekere mate van autonomie waarderen in hun kinderen. Ook eerlijkheid en een zekere religieuze of filosofische overeenstemming kunnen als belangrijke kenmerken opgegeven worden. Al naar gelang het persoonlijk normatief en cultureel referentiekader zullen ouders verschillen in de aard van de waarden die ze accentueren. De belangrijkste tweedeling die zich in het geheel van de opvoedingswaarden lijkt te profileren, werd door Kohn en Schooler (1983) omschreven als 'conformiteit aan gedragsregels' versus 'autonomiewaardering'. Deze tweedeling werd uitgebreid empirisch onderzocht en o.a. Alwin (1988, 1989) heeft aangetoond dat in de Westerse context een duidelijke trend naar meer autonomiewaardering observeerbaar is. Deze trend hangt samen met generatieverschillen : de jongere generaties zijn eerder georiënteerd op autonomie. De centrale stelling van Kohn is dat de normatieve vereisten van de omgeving bepalen in welke mate iemand ook autonomie gaat waarderen en in de opvoedingsrelatie zal hanteren. Autonomie-waardering is dan ook een functie van de mate waarin men zelf autonomie ervaart. De Kohnthese gaat uit van de dominantie van de ervaringen in de arbeidssfeer en negeert de andere levenssferen. Het is echter een kleine stap om bijvoorbeeld het religieuze referentiekader in rekening te brengen. Zoals we verder zullen bespreken, vormt de gedragsnormering een belangrijk kenmerk van de Koran. Naar mate men naar de letter leeft, zal conformiteit aan gedragsregels ook prevaleren. In die zin kan het leven naar de geest van de Koran reeds als een flexibilisering beschouwd worden.

5.2 Emancipatie van de vrouw.

Van sommige sociale en maatschappelijke bewegingen neemt men vaak spontaan aan dat ze grens- en cultuuroverstijgend zijn omdat ze ogenschijnlijk één gemeenschappelijk en universeel doel nastreven. Feminisme en emancipatiebewegingen bijvoorbeeld.

Welnu, één van de krachtigste discussiepunten m.b.t. het feminisme behandelt haar (al dan niet) etnocentristische karakteristiek (zie Kandiyoti, 1987). Het is in essentie een discussie tussen westerse vrouwenbeweging en de islamitische tegenhanger. De ideologie van de complementariteit die de Islam overheerst, speelt hierin een centrale rol. Voor deze 'anders-en-complementair' argumentatie is er binnen de westerse feministische filosofie weinig of geen plaats.

Over de interpretatie van de implicatie van de complementariteits-these is men het binnen de islamitische beweging ook niet helemaal eens. De these definieert immers vrij strikte sekserollen, maar men kan zich de vraag stellen of ze niet terzelfdertijd de ondergeschiktheid van de vrouw legitimeert. Al naar gelang de invalshoek zal men de Koran op een andere manier interpreteren. De ene zal vooral wijzen naar de sociale voordelen die de Koran aan de vrouw heeft en de daaraan verbonden plichten voor de man; de andere zal vooral die passages duiden waaruit de ondergeschiktheid van de vrouw blijkt.

De meest neutrale omschrijving van de man-vrouw rolverhoudingen klinkt wellicht als volgt (vgl. Kandiyoti, 1987 en Sattar, 1987). De kern van de samenleving wordt gevormd door het gezin. Het gezin is door God gegeven en de mensen hebben niet het recht dat te veranderen. Man en vrouw vormen het complementaire antagonisme in het gezin. Geen individu kan in zichzelf 'compleet' zijn, dit kan slechts in verbondenheid met de medemens van het andere geslacht. Het hoofd van gezin is de man. Het is zijn goddelijke plicht om de vrouwen te onderhouden en te beschermen. Deze mannelijke plichten vormen dan ook de rechten van de vrouw. Daartegenover staat dat de vrouw gehoorzaamheid verplicht is aan de man en de rol van de 'beschermster van het verborgene' (lees: kinderen) moet vervullen.

Uitgaande van deze rolbeschrijving in de Koran merken we wel duidelijke cultuurverschillen met de Westerse emancipatiebewegingen die zich eerder gaan afzetten tegen vaste sexerollen en opkomen voor

die zich eerder gaan afzetten tegen vaste sexerollen en opkomen voor rolvermenging.

Tot hier toe kunnen we de indruk gewekt hebben dat verschillen in man-vrouw rolopvattingen vooral het produkt zijn van religieus-filosofische tegenstellingen. We mogen echter niet vergeten dat de Turkse staat sedert de installatie van de seculiere republiek van Mustafa Kemal Atatürk in de jaren 20 een belangrijke rol heeft gespeeld in de formele emancipatie van de vrouw. Het Turkse burgerlijk wetboek (dat dateert van 1926 en geïnspireerd is op het Zwitserse) voorzag in de gelijkberechtiging van man en vrouw : het verbood polygamie, gaf gelijke rechten aan beide partners ingeval van scheiding en toekenning van het goederecht over de kinderen. Ook stemrecht voor vrouwen werd reeds vrij vroeg toegekend : in 1930 voor de locale, in 1934 voor de nationale verkiezingen.

In tal van opzichten betekenden deze maatregelen van de seculiere staat slechts een formele emancipatie. De impact ervan bleef ongelijk verdeeld conform de socio-economische status van de streek van afkomst. In rurale gebieden hadden ze weinig impact en zorgde vooral de Islam voor het behoud van de tradities. In feite waren het vooral de bourgeoisie-vrouwen die profiteerden van de maatregelen. Ze hebben toegang gevonden tot het onderwijs en ze zijn doorgedrongen op de arbeidsmarkt. Dit illustreert duidelijk de limieten van een formele emancipatie die niet gedragen wordt door een brede emancipatie-beweging. Een aantal culturele patronen (o.a. de geslachtsrelaties) blijven immers onaangetaast als het 'bewustzijn' ontbreekt.

Internalisering van de rollen is dus essentieel. In die zin zijn we verplicht om ook de functie van het familiale systeem in de internalisering van de rollen te duiden (zie Kandiyoti, 1987 p330). In een patrilokaal georganiseerd 'extended' huishouden is de levensloop van de vrouw op een zodanige manier uitgetekend dat ze haar ondergeschikte rol ook internaliseert. De traditie wil dat de vrouw na haar huwelijk gaat inwonen in het huishouden van de man. Meisjes worden als dusdanig ook opgevoed waarbij duidelijk de nadruk wordt gelegd op hun aanpassingsvermogen (i.c. : gehoorzaamheid) aan de nieuwe familie. De vrouw start haar gehuwde leven ook als ondergeschikt aan de andere vrouwen in het huishouden van de man : de schoonmoeder en (eventueel) de schoonzussen die een hoger anciënniteit hebben. Naar mate ze ouder wordt, verandert haar positie en dus ook de relatieve macht die ze

heeft. De moeder-zoon relatie wordt vooral belangrijk als de vrouw ouder wordt. Ze is immers afhankelijk van hem in termen van materiële zekerheid in de toekomst. Dit cyclisch proces van relatieve machtswisseling zorgt er echter ook voor dat vrouwen dit patriarchisch systeem internaliseren en reproduceren.

Het feit dat op dit ogenblik de duur van het verblijf in de 'extended' huishouden in Turkije aanzienlijk korter is geworden - mede omdat de zonen steeds minder hun vader in hun economische rol zijn gaan opvolgen - en dat de nucleaire familievorm meer verspreid is geraakt, heeft weinig veranderd aan de familiepatronen. Familiale solidariteit, ook en vooral die tussen moeder en zoon, bleef behouden. De materiële condities voor het jonge echtpaar zijn vaak nog van die aard dat periodes van cohabitatie bij de ouders, of van hecht contact onvermijdelijk zijn. Ook de geboorte van kleinkinderen brengt een hernieuwde zorgplicht voor de vrouw. De zorgfunctie in deze cultuur is dus een zeer indringende rol voor de vrouw. Dit is veel minder het geval voor de Westerse vrouw voor wie dit niet alleen één van de meerdere zingevende functies is die ze kan vervullen, maar waarvan de duur ook beperkt is tot een levensfase (i.c. de periode van de opvoeding van de eigen kinderen) en minder haar levensloop overheerst. Hoewel we het laatste decennium ook in België observeren dat grootmoeders steeds meer een zorgfunctie vervullen t.a.v. hun kleinkinderen (kinderopvang) is de drang naar autonomie van de vrouw om meerdere rollen te vervullen duidelijker aanwezig. In de Westerse samenleving presenteren de rollen zich ook diffuser : mannen nemen 'vrouwenrollen' op en vrouwen eisen 'mannen-rollen'. Het feit dat gescheiden rolpatronen ook in België nog altijd bestaan, duidt er alleen op dat binnen een samenleving variaties mogelijk zijn. De vraag die zich t.a.v. de migrantenvrouwen opdringt, is hoe ze de confrontatie tussen de vrij verschillende rolverwachtingen verwerken. Vooral de vraag naar de autonomiewens zal onze aandacht krijgen.

5.3 Onderwijs- en mobiliteitsaspiraties.

De aanzet tot migratie is steeds een set verwachtingen. Verwachtingen die zich vooral situeren op het vlak van de individuele sociaal-economische situatie : men hoopt door te migreren de eigen situatie te

verbeteren. In de migratie zelf bekent men dus in feite de persoonlijke mobiliteitsaspiraties. In die zin kunnen we onmogelijk verwachten dat de Turkse migranten in België een soort microcosmos van de Turkse samenleving vormen. In de termen van Inkeles en Smith (1974) die mobiliteit als een kenmerk van modernisme definiëren, vormen de migranten een modern segment.

Mobiliteitsaspiraties zijn niet steeds op de eigen persoon en situatie gericht. Ze worden toekomstaspiraties als men ze projecteert op de kinderen. Zeker diegenen die een relatief 'lage' positie innemen op de ladder van de sociaal-economische stratificatie uiten vaak de wens dat hun kinderen het later goed doen of zelfs beter hebben dan zichzelf. Als men hen dan vraagt wat ze bedoelen met 'het goed doen' of 'het beter hebben' verwijzen ze steevast naar onderwijs en beroep. Onderwijs wordt vaak als de sleutel tot de poort van de aantrekkelijke beroepen gezien. Dit geldt zo voor de Belgen, waarom zouden we betwijfelen dat deze zaken anders liggen voor migranten?

Als dusdanig heeft de houding t.a.v. onderwijs en beroep van jongeren weinig te maken met het snijvlak van culturen waarvan we vermoeden dat ze de generaties differentieert. De verschillen tussen generaties zullen we op andere gronden moeten definiëren en eerder in termen van de persoonlijke mobiliteit. Maar laten we eerst ons verhaal over verschillen in cultuurpatronen afmaken door het laatste cultuurdomein uit de inleiding van dit hoofdstuk, m.n. religie.

5.4 Religieuziteit.

Zijdelings is de factor religieuziteit reeds aan bod gekomen, m.n. als we de rol van de seculiere staat in de formele emancipatie van de vrouw hebben besproken. Daaruit bleek dat het seculiere project niet fundamenteel tot gevolg had dat religie als zingevingssysteem verdwijnt. Variaties in religieuziteit uiten zich dan ook op een andere manier.

Een belangrijk kenmerk van de Islam zoals we die tot nu toe besproken hebben, is haar indringendheid. Wie strikt naar de letter van de Koran wil leven, ziet zijn of haar leven bepaald door vast

omschreven gedragsregels. In die zin werkt religie sterk normerend en laat het weinig ruimte voor autonomie. Nu is deze stelling natuurlijk niet alleen van toepassing op de Islamitische geloofsovertuiging. Ook het strikt opvolgen van bijvoorbeeld de katholieke gedragsregels laat weinig ruimte voor autonomie. Een belangrijke verschuiving m.b.t. de geloofsovertuiging in de Westerse landen is, naast de secularisatietendenzen, de drang naar een meer autonome invulling van de geloofsbeleving. Dit veruiterlijkt zich o.a. in het distantiëren ten aanzien van de institutionele aspecten van religie (de kerk als institutie); de kritische geluiden die men binnen de kerkelijke gemeenschappen steeds meer opvangt en de toenemende aantrekkelijkheid van 'alternatieve' religieuze bewegingen. De berichten over veranderingen in de Islamitische wereld klinken anders. Het komt ons voor dat binnen deze gemeenschap eerder sprake is van een verscherping van de standpunten; dat de fundamentalistische strekkingen aan belang winnen. Er is natuurlijk een grond van waarheid in deze veralgemeende beeldvorming. Fundamentalistische partijen in islamitische staten boeken bijvoorbeeld winst in verkiezingen. De vraag is alleen maar of op dit moment een aantal zaken niet manifest naar voren komen die eigenlijk latent aanwezig waren. De sociale organisatie van het leven conform de Islamitisch leer was misschien reeds vrij belangrijk. In het 'lawaaï' van het fundamentalistisch reveil mogen we echter niet vergeten dat de 'tegenbeweging' ook wel aanwezig is. Deze tegenbeweging lijkt geruisloos en is naar omvang en draagkracht moeilijk in te schatten. Haar associëren met emancipatiebewegingen en in eerder 'intellectuele' kringen lijkt logisch omdat de autonomiebehoefte binnen deze categorieën goed gedeidt. Een polarisatie van standpunten is dan ook best mogelijk.

De dubbele beeldvorming van enerzijds het toenemend fundamentalisme in de Islamitische landen en anderzijds de eerder afwijzende houding van de Westerse wereld op deze tendens, laat de migrantenvrouw niet onberoerd. Haar standpunten zullen in belangrijke mate afhankelijk zijn van het culturele referentiekader dat ze op dat vlak wil hanteren.

6. Generationale waardenpatronen : verwachtingen en operationalisering.

Biografieën zijn boeiende leesstof. Ze benadrukken ook het unieke en het authentieke van de levensloop van individuen. In die zin vormt de levenservaring van elke migrantenvrouw een verhaal op zich. In de individuele beschrijving verliezen we echter zicht op sociale en maatschappelijke processen die maken dat mensen ervaringen en waarden delen. In dit onderzoek willen we op de eerste plaats nagaan in welke mate waarden en houdingen zich generationeel profileren. Uitgangspunt is dat het snijvlak van culturen zich op een verschillende manier aan de generaties migranten presenteert. Zoals we in de tweede paragraaf uitgewerkt hebben worden generaties migrantenvrouwen gedefinieerd aan de hand van de leeftijdscategorie of geboortecohorte waartoe ze behoren én de periode waarin ze gemigreerd zijn (=migratiecohorten). In dit onderzoek werden de generatie-indicatoren als volgt geöperationaliseerd :

Tabel 1 : operationalisering van de generatie-indicatoren.

<u>"Leeftijdscategorieën"</u>		<u>"Migratiecohorten"</u>	
0	leeftijd : 17-19	0	niet in Turkije geboren
1	leeftijd : 20-24	1	migratiejaar tussen 1981-90
2	leeftijd : 25-29	2	migratiejaar tussen 1976-80
3	leeftijd : 30-34	3	migratiejaar tussen 1974-75
4	leeftijd : 35-39	4	migratiejaar tussen 1960-1973
5	leeftijd : 40-50		

De uiterste leeftijdsgrenzen 17 en 50 jaar zijn eigen aan de steekproefopzet. Enkel Turkse migrantenvrouwen geboren tussen 1941 en 1972 kwamen in aanmerking. Doordat het veldwerk in de periode tussen november 1990 en mei 1991 heeft plaatsgevonden zijn er een aantal vrouwen die net buiten de geviseerde leeftijdsgroep (18 t.e.m. 49 jarigen) vallen. De 17-jarigen zijn dus vrouwen die bijna 18 zijn, terwijl de 50-jarigen net die leeftijdsgrens hebben bereikt. Met uitzondering van de twee uiterste categorieën werden de andere leeftijdsgroepen in intervallen van 5 jaar gecategoriseerd.

Voor de operationalisering van de migratiecohorten hebben we ons laten inspireren door de belangrijkste migratiefasen in de Belgische

geschiedenis. De categorie van de vrouwen die niet in Turkije geboren zijn, sluit het beste aan bij de conventionele definitie van de 'tweede' generatie. De 'oudste' migratiecohort (1960-73) bevat de groep vrouwen die gemigreerd zijn in de periode van de eerste migraties. In menig opzicht vormen ze de pioniers van de migratiebeweging. In de jaren 1974 en '75 heeft België een migratiepiek gekend in het kader van de migratiestop en de daaraan gekoppelde maatregel van de familiehereniging. In die zin vormen de vrouwen die in deze periode naar België zijn gekomen een bijzondere categorie. De periode 1976-'80 was een uitloper daarvan, terwijl na 1980 de huwelijksmigratie belangrijk is geworden.

In het theoretisch referentiekader zijn we ervan uitgegaan dat het bewegen op het snijvlak van culturen en dus ook de generationele verschillen kunnen variëren naar gelang het bestudeerde domein. Voor elk van de onderscheiden domeinen werden dan ook afzonderlijke indicatoren geöperationaliseerd. Een overzicht van deze indicatoren vindt U in tabel 2.

Tabel 2 : indicatoren voor waardenopvattingen. 1

1. De betekenis en opvoeding van kinderen.

1.1 De voordelen van kinderen.

= proportie immateriële voordelen - proportie materiële voordelen

schaalwaarden :

- + 1 = immateriële voordelen ('kinderen maken je een verantwoordelijk iemand' + 'kinderen maken de band tussen vrouw en man sterker')
- 0 = gemengd type (combinatie van een immaterieel met een materieel voordeel)
- 1 = materiële voordelen ('kinderen zijn een goede hulp in het huishouden' + 'kinderen kunnen later, als je oud bent voor je zorgen')

1

De samengestelde indicatoren werden voorafgaand getoetst op hun schaalbaarheid (factoranalytische methoden). Een (uitvoerige) bespreking is in het kader van dit artikel niet mogelijk. Het volstaat te vermelden dat het conceptuele verband tussen uitspraken in termen van empirische dimensies ook empirisch aangetoond kunnen worden. In deze tekst werd gekozen voor een operationalisering die intuïtief en duidelijk begrijpbaar is.

1.2 Kind als zingeving.

= proportie 'Ook zonder kinderen kan een vrouw een goed leven leiden.'

schaalwaarden :

- 1 = antwoordkeuze 'Ook zonder kinderen kan een vrouw een goed leven leiden.'
- 0 = antwoordkeuzes 'Een vrouw kan alleen een goed leven leiden en door anderen aanvaard worden als ze kinderen krijgt' of 'Kinderen krijgen is goed voor een vrouw omdat kinderen geluk brengen'

1.3 Opvoedingswaarden.

= proportie autonomiewaardering - proportie conformisme
(opvoedingswaarden afzonderlijk gemeten voor jongens en meisjes tussen 12 en 15 jaar)

schaalwaarden :

- +1 = autonomie (keuzecombinatie 'voor zichzelf kan denken' + 'geïnteresseerd zijn in het hoe en waarom van de dingen')
- 0 = gemengd type
- 1 = conformisme (keuzecombinatie 'goede manieren' + 'gehoorzaam zijn aan de ouders')

2. De emancipatie van de vrouw.

2.1 Sociaal culturele emancipatie.

= gemiddelde proportie op de volgende gedichotomiseerde variabelen

variabelen en itemwaarden :

- een vrouw moet die dingen doen die haar man haar oplegt (1= proportie helemaal niet of niet akkoord, 0= andere keuze)
- wanneer er bezoek is van vreemde mannen trekken de vrouwen zich best in een andere kamer terug (1= proportie helemaal niet of niet akkoord, 0= andere keuze)
- een vrouw kan rustig met andere mannen praten, ook indien haar echtgenoot deze mannen niet kent (1= proportie helemaal akkoord of akkoord, 0= andere keuze)

2.2 Maatschappelijke rol van de vrouw.

= gemiddelde proportie op de volgende gedichotomiseerde variabelen

itemwaarden : 1= proportie helemaal akkoord of akkoord, 0= andere keuze

variabelen :

- naast haar werk in het huishouden moet de vrouw zich ook in het gemeenschapsleven mengen en heeft ze een belangrijke rol te spelen op religieus en politiek vlak
- de vrouw moet het recht hebben om buitenshuis te gaan werken
- belangrijke beslissingen dienen door de man en vrouw samen te worden genomen

3. Onderwijs- en beroepsaspiraties.

3.1 Studieaspiraties.

= gemiddelde proportie op de volgende gedichotomiseerde variabelen

itemwaarden :1= proportie helemaal niet of niet akkoord, 0= andere keuze
variabelen :

- studeren is belangrijker voor een jongen dan voor een meisje
- of onze kinderen nu verder studeren of niet, ze zullen altijd arbeiders blijven
- wanneer een jongen 15 is, is hij oud genoeg om te gaan werken
- mijn kind hoeft niet langer school te lopen dan ikzelf

3.2 Beroepskansen.

= gemiddelde proportie op de volgende gedichotomiseerde variabelen

itemwaarden :1= proportie helemaal akkoord of akkoord, 0= andere keuze
variabelen :

- wanneer onze jongeren een diploma hebben worden ze niet zo vlug werkloos
- het is belangrijk dat mijn kind een goed beroep leert zodat ik later om hem/haar kan terugvallen voor steun en hulp
- kinderen van Turkse gastarbeiders kunnen even goed arts worden als kinderen van Belgen

4. Religieuziteit.

4.1 Betekenis van religie .

i.c. de uitgebreide betekenis van religie = proportie die op de onderstaande 4 items telkens helemaal akkoord of akkoord zijn

schaalwaarden :1= proportie 4x helemaal akkoord of akkoord, 0= andere keuze
variabelen :

- religie en gebed bezorgen me op de eerste plaats troost op momenten dat het ongeluk me treft of als ik droevig ben
- in alles wat ik doe probeer ik steeds mijn religieuze overtuiging te betrekken
- door mijn religie en gebed word ik beschermd tegen het kwaad
- religie en gebed zijn belangrijk voor mij om op bepaalde momenten even na te denken over mezelf

4.2 Bijgeloof.

= proportie 'gelijk hoe men zich gedraagt, "nazar", "büyü" en "cinler" hebben geen invloed op ons leven'

schaalwaarden :

- 1= antwoordkeuze 'gelijk hoe men zich gedraagt, "nazar", "büyü" en "cinler" hebben geen invloed op ons leven'
- 0= antwoordkeuzen 'er bestaan zaken zoals "nazar", "büyü" en "cinler" waarop niemand vat heeft' of 'alleen mensen die zich werkelijk slecht gedragen lopen het risico om door "nazar", "büyü" en "cinler" getroffen te worden'

4.3 Religieuze gedragsnormering.

= proportie helemaal niet of niet akkoord 'als de vrouw het huis verlaat dient ze een hoofddoek te dragen'

schaalwaarden :

1= helemaalniet of niet akkoord

0 = andere

Binnen de generationele profilering op de waardendomeinen verwachten we enkele algemene tendenzen. Voor wat de verschillen tussen de leeftijdscategorieën betreft is dit vrij eenduidig : hoe jonger de generatie hoe 'frisser' haar opvattingen : jonge vrouwen zullen relatief meer belang hechten aan autonomie, emancipatie en mobiliteit en zich afzetten tegenover de bevoogding van de gedragsnormen. Een dergelijk kijk op de zaken kan zowel een functie zijn van hun sociale als hun historische leeftijd. Over dit onderscheid tussen respectievelijk de levenscyclus- versus cohorte-interpretatie kunnen we in dit onderzoek geen uitspraak doen.

De algemene verwachtingen m.b.t. de verschillen tussen migratie-cohorten vragen specifiekere aandacht omdat het een nominale en kwalitatieve classificatie van generaties betreft. Van de tweede generatie migrantenvrouwen wordt vaak gezegd dat ze opgegroeid zijn met en tussen twee culturen. De 'Turkse' cultuur leren ze kennen via hun ouders, maar dit gebeurt binnen de context van een andere, Westerse samenleving. De 'Turkse' cultuur presenteert zich dan ook niet als een enig en overheersend referentiekader. Het wordt vooral als een element van de private en familiale levenssfeer ervaren. In contacten met de buitenwereld leren ze andere visies kennen. Soms zal de manier waarop hun ouders de dingen zien en betekenis geven als 'wereldvreemd' en 'ouderwets' overkomen. De drang naar autonomie en een kritische ingesteldheid ten aanzien van normering zijn eigenschappen die voor deze groep vrouwen relatief belangrijker zijn dan voor migranten van de eerste generatie.

De overige migratiecohorten behoren allen tot de eerste generatie. Het onderscheid tussen deze categorieën is vooral een functie van de context waarin ze geëmigreerd zijn en de verblijfsduur in België. Omdat moderniseringsprocessen ook de interne dynamiek van een samenleving laten beschrijven kunnen we verwachten dat veranderingen binnen het cultureel klimaat in Turkije zich gedeeltelijk laten observeren in waardenverschillen naar gelang het jaar dat de vrouw geëmigreerd is. Hoe recenter de migratie hoe hoger de kans dat de vrouw autonomie

gaat waarderen en ze normen niet meer als vanzelfsprekend zal ervaren. Enkel op het vlak van religie blijft dit een open vraag gegeven het feit dat we zowel een fundamentalisering als een modernisering op dit vlak kunnen observeren. Deze algemeen verwachte verschillen tussen de migratiecohorten gaan echter slechts gedeeltelijk op. Deze waardenprofilering zou zich manifesteren als emigratie op het vlak van de culturele achtergrond van de vrouwen een relatief aselekt gebeuren zou zijn. Dat is het niet noodzakelijk. Zo hebben we vroeger reeds gezegd dat de emigratie-pioniers vermoedelijk reeds een 'modernistische' potentieel hebben : ze moeten open (durven) staan voor verandering; ze zullen autonomer moeten handelen; etc... In die zin kan men verwachten dat de eerste migratiecohort (1960-73) minder sterk zal verschillen van de iets recentere cohorten. De kans dat ze zelfs autonomer en minder normatief geïntereerd is, is niet indenkbare.

De grootte van de verschillen tussen de generaties varieert naar gelang het domein of deelfacet van de cultuur die we in beschouwing nemen. Allereerst is het afhankelijk van de grootte van de verschillen tussen de beide (Belgische versus Turkse) cultuurpatronen. Als er nauwelijks verschil bestaat, kunnen generationele verschillen enkel het produkt zijn van de bewegingen die zich binnen de culturen afspelen. Daarnaast is er binnen het waardencomplex een zekere rangorde te verwachten. Op bepaalde domeinen zal men vlugger geneigd zijn om zijn waarden en attitudes aan te passen. Timmerman (1989, p19.) maakt bijvoorbeeld (in navolging van Dawson) een onderscheid tussen hooggewaardeerde en emotioneel geladen traditionele waarden en attitudes die als minder belangrijk worden ervaren. Deze laatste zouden gemakkelijker evolueren in de 'westerse' richting. Generationele verschillen zullen minder uitgesproken zijn in deze gevallen. Het onderscheid tussen waarden in de private versus publieke sfeer lijkt me in dit licht vrij belangrijk. Generationele verschillen in maatschappelijke rolopvattingen zullen bijvoorbeeld minder uitgesproken zijn dan de verschillen in opvattingen over de rolverhoudingen in het gezin. In concreto impliceert de stelling m.b.t. de rangordening van waarden dat we de belangrijkste generatieverschillen verwachten voor die waarden die zich op het familiale vlak manifesteren : de betekenis van kinderen, de opvoedingswaarden, de rolverhouding tot de man en de religie als normensysteem.

Generaties verschillen in waarden en attitudes omdat ze verschillende ervaringen cumuleren. Binnen het complex van historische ervaringen spelen de processen van maatschappelijke differentiatie een belangrijke rol. Onderwijs verschijnt hier als een bijzondere categorie. Generaties hebben immers een fundamenteel ongelijke kans om te 'profiteren' van de toename in onderwijsniveau die we de afgelopen decennia hebben kunnen vaststellen. De implicatie van onderwijs gaat daarbij verder dan de allocatie van rollen en posities. Ook de culturele socialisatie (de waarden, de attitudes, het mensbeeld en de smaak) is deels het product van de formele socialisatie. In die zin moeten we ons de vraag stellen in welke mate de generationele verschillen in waarden-oriëntaties te verklaren zijn door verschillen in onderwijsniveau. In termen van een formele analyse gaan we onderzoeken in welke mate de geobserveerde generatieverschillen resistent zijn voor controle van het onderwijsniveau van het individu.

7. Bespreking.

De overkoepelende onderzoeksvraag behandelt de verschillen tussen de generaties migrantenvrouwen op het niveau van hun waardenopvattingen. Onderwijs fungeert als mogelijke verklaringsgrond voor de generationele profilering waardoor we in deze analyse onderwijs als controlevariabele zullen hanteren. De onderstaande tabellen rapporteren dan ook enkel de gegevens m.b.t. de generatiepatronen.

Per waardenindicator werden telkens twee meervoudige classificatie analyses (MCA) uitgevoerd, één voor elk generatieconcept. De MCA-tabellen rapporteren in eerste instantie telkens de geobserveerde afwijkingen van elke generatiecategorie ten aanzien van de gemiddelde waarde van de onderzoekspopulatie (zie kolom 3). De afwijking na controle voor onderwijs kan geïnterpreteerd worden als de afwijking die we zouden observeren als elke generatie een soortgelijk onderwijsprofiel zou hebben. Door de geobserveerde waarden te vergelijken met de gecontroleerde krijgen we een indruk van het effect van onderwijs als verklaringsgrond voor generationele verschillen. Indien de geobserveerde verschillen veel groter zijn dan de gecontroleerde betekent dit dat onderwijs in belangrijke mate de samengang tussen waarde en generatie helpt verklaren. Geringe

verschillen impliceren dat onderwijs nauwelijks een invloed heeft op het verband tussen waarde en generatie.

Als we willen weten hoe krachtig of 'belangrijk' het verband is tussen de waardenoriëntatie en de generatievariabele, dan vergelijken we de associatiematen 'eta' en 'beta', respectievelijk de associatie voor en na controle voor onderwijs. Deze associatiematen krijgen de waarde '0' als er geen verband is en '1' als er een absoluut verband is.

In de bespreking houden we de volgorde aan van de onderscheiden waardendomeinen die we vroeger (zie tabel 2) reeds gepresenteerd hebben.

7.1 De betekenis en opvoeding van kinderen.

a. De betekenis van kinderen.

De betekenis van kinderen voor een vrouw wordt in de tabellen 3 en 4 uitgesplitst in de voordelen van kinderen en de noodzaak van kinderen als zingevend voor het leven van de vrouw.

Tabel 3 : 'Voordeel van kinderen' (nadruk op immateriële voordelen).

Variabele + Categorie	N	Geobserveerde Afwijking na controle	
		afwijking Eta	afwijking voor onderwijs Beta
Gemiddelde = .48 (range = -1 t.e.m. 1)			
MIGCOH 'Migratiecohorten'			
0 niet in Turkije geboren	77	.20	.05
1 mig 1981-90	177	.09	.11
2 mig 1976-80	143	-.05	-.03
3 mig 1974-75	164	-.11	-.08
4 mig 1960-73	238	-.03	-.03
		.16	.11
LFT 'Leeftijdscategorieën'			
0 leeftijd : 17-19	61	.14	.02
1 leeftijd : 20-24	204	.15	.07
2 leeftijd : 25-29	173	.12	.07
3 leeftijd : 30-34	151	-.01	.01
4 leeftijd : 35-39	92	-.11	-.04
5 leeftijd : 40-50	122	-.38	-.20
		.30	.15

Tabel 4 : Kind als zingeving (kinderen zijn geen noodzaak)

Gemiddelde = .25 (range = 0 t.e.m. 1)			
Variabele + Categorie	N	Geobserveerde	Afwijking na controle
		afwijking	voor onderwijs
		Eta	Beta
MIGCOH 'Migratiecohorten'			
0 niet in Turkije geboren	76	.18	.12
1 mig 1981-90	181	-.01	.00
2 mig 1976-80	145	-.02	.00
3 mig 1974-75	168	-.04	-.03
4 mig 1960-73	237	-.01	-.02
		.14	.09
LFT 'Leeftijdscategorieën'			
0 leeftijd : 17-19	61	.23	.16
1 leeftijd : 20-24	202	.07	.02
2 leeftijd : 25-29	182	-.03	-.05
3 leeftijd : 30-34	148	.00	.01
4 leeftijd : 35-39	99	-.09	-.05
5 leeftijd : 40-50	121	-.11	-.01
		.21	.13

Een opvallend resultaat is dat de immateriële voordelen van kinderen duidelijk belangrijker zijn dan de materiële (de immateriële voordelen worden gemiddeld 3x zoveel gekozen als de materiële) ². De gewijzigde socio-economische context waarin vrouwen de voordelen van kinderen evalueren laat zijn invloed gelden. Uit de gerapporteerde gegevens van de Values of Children Study in Turkije (zie C. Kagitcibasi,1981) kunnen we afleiden dat de materiële voordelen gemiddeld iets meer gekozen wordt dan de immateriële. Een absolute vergelijking met onze onderzoeksgegevens is niet mogelijk omdat zowel de periode van het onderzoek als de vragenbatterij verschillend zijn. Dit neemt echter niet weg dat de verhouding van 3 op 1 voor respectievelijk de immateriële versus de materiële voordelen in dit onderzoek bijzonder sterk afwijkt van de eerder evenwichtssituatie die in Turkije gerapporteerd werd. Eigenlijk stellen we slechts voor de oudste leeftijdscategorie vast dat materiële voordelen nagenoeg even belangrijk zijn dan de immateriële. Ze contrasteert op dit vlak uitgesproken met de categorieën die jonger zijn dan 29 jaar. Dit onderscheid kan gedeeltelijk verklaard worden door verschillen in onderwijs : hoger geschoolden hechten minder belang aan de materiële voordelen van kinderen zodat de verschillen tussen de leeftijdsgroepen gereduceerd worden als we deze factor in rekening brengen. Toch blijven de verschillen na controle voor opleiding

² De gemiddelde waarde '48' betekent dat de immateriële items samen en cumulatief over 1e en 2e keuze voor 148% gekozen werden tegenover 52% cumulatief voor de materiële items.

bestaan. Dit kan zowel met duurzame kenmerken van de leeftijdscategorieën te maken hebben (d.i. het zogenaamde cohorteffect) als met variabele kenmerken (i.c. de levensfase waarin de vrouw zich bevindt). Het benadrukken van materiële voordelen betekent o.a. dat men als ouder ook afhankelijk is van zijn kinderen. Voor de oudste generatie geldt dat ze in zekere mate reeds afhankelijk is omdat de kinderen de enige bron van contact met de buitenwereld vormen. We denken hierbij aan officiële contacten : overheidsdiensten, geneeskundige verzorging, etc... waarbij men niet altijd de taal voldoende beheerst. De materiële verwachtingen t.a.v. de kinderen kunnen ook het produkt zijn van een 'stilzwijgend' contract eigen aan het migratiemotief. Een materiële zekerheid bouwt men niet alleen op voor zichzelf maar ook voor het gezin en de kinderen. De 'verwachting' dat deze familiale solidariteit ook wederkerig is, is in die zin een eigenschap die reeds vrij jong in het bewustzijn van mensen kan leven, zeker voor diegene die in een dergelijke culturele context zijn opgegroeid. Voor de jongste categorieën geldt dit minder omdat autonomie in de huidige maatschappelijke context prevaleert. Daarbij komt nog dat de jongste leeftijdscategorieën net in een levensfase komen waarin zelfstandigheid belangrijk wordt, terwijl de oudste groep evolueert naar een levensfase waarin de afhankelijkheid van anderen kan toenemen.

De verdeling van de migratiecohorten op de index van de voordelen van kinderen laat ons toe de interpretaties te verfijnen. De verwachting dat de pioniers van de migraties een bijzondere positie innemen, wordt hier enigszins bevestigd : de vrouwen die voor 1973 naar België zijn geëmigreerd hechten relatief minder belang aan de materiële voordelen dan diegene die in de periode 74-75 zijn toegekomen. De oudste generatie is m.a.w. autonomer ingesteld, een attitude die weinig te maken heeft met opleidingsverschillen. Dat de generatie vrouwen die niet in Turkije is geboren minder gericht is op de materiële voordelen hoeft ons niet te verwonderen gezien het gemiddelde hoger onderwijsniveau van deze categorie. De vrouwen die sedert 1981 zijn geëmigreerd vertonen een opvallend 'moderner' profiel dan hun voorhangers: ze zijn duidelijk minder geïnteresseerd op de materiële voordelen. Dit kan erop wijzen dat er zich ook in de Turkse samenleving belangrijke evoluties laten observeren. Bijkomende gegevens verzameld in Turkije zijn echter nodig om deze stelling te bevestigen.

Het verhaal m.b.t. de zingevende betekenis van kinderen voor de vrouw begint anders. Hier scoort het algemeen gemiddelde veel dichter bij wat we het dominante cultuurpatroon in Turkije hebben genoemd. Slechts 25% vindt dat een vrouw ook zonder kinderen een goed leven kan leiden. Soortgelijke vragen in Europese landen geven steevast aan dat de meerderheid van de respondenten daarmee akkoord gaat (zie o.a. Kerkhofs, e.a., 1992 en Harding, e.a. 1986). De generatieverschillen zijn het meest uitgesproken voor de leeftijdscategorieën : hoe ouder de vrouw hoe minder ze geneigd is om te zeggen dat een vrouw ook zonder kinderen een goed leven kan leiden. Onderwijs is ook hier een voorname verklarende factor. Enkel de jongste categorie onderscheidt zich van de anderen. Deze vaststelling wordt geaccentueerd door de verdeling naar migratiecohorten : enkel de categorie vrouwen die niet in Turkije zijn geboren zijn het relatief meer eens met de stelling dat een vrouw geen kinderen moet hebben om een goed leven te leiden. Er is een deel overlappende informatie tussen beide categorieën : de tweede generatie behoort per definitie tot de jongste leeftijdsgroepen. Dat het net die jongste en tweede generatie is die zich onderscheidt van de andere kan betekenen dat de migratiegeschiedenis weinig invloed gehad heeft op de zingeving aan het moederschap. Of het specifieke patroon van de jongste generatie samenhangt met hun jonge leeftijd of eerder te maken heeft met het feit dat ze in een andere omgeving zijn opgegroeid is moeilijk te achterhalen. Betekenisvol is echter de vaststelling dat we dit specifieke patroon hebben vastgesteld bij vrouwen die (op één uitzondering na) allen kinderen wensen. In feite stellen deze vrouwen zich tolerant op ten aanzien van een patroon dat afwijkend is aan het hunne : voor zichzelf willen ze kinderen, maar ze aanvaarden dat vrouwen ook zonder kinderen een goed leven kunnen hebben. Dit begrip voor het andere kan dus relatief autonoom van de eigen kinderwens bestaan. Veranderingen in de eigen levenssfeer zullen daar waarschijnlijk weinig aan veranderen.

Het patroon dat zich op het vlak van de betekenis van kinderen lijkt te profileren kan als volgt samengevat te worden. Kinderen hebben voor de Turkse migrantenvrouwen niet aan betekenis ingeboet. Er is eerder sprake van een generationele verschuiving in de aard van de betekenis, met name het verlies aan de materieel-economische betekenis van

kinderen ten voordele van een eerder intrinsieke, sociale en psychologische voldoening ³.

b. Opvoedingswaarden.

Als de aard van de betekenis van kinderen intergenerationeel varieert, dan kunnen we ook verwachten dat de opvoedingswaarden aan veranderingen onderhevig zijn. In tabellen 5 en 6 gaan we na in welke mate autonomie in de opvoeding belangrijk is geworden.

Tabel 5 : Opvoedingswaarden voor jongens (autonomiewaardering)

Gemiddelde = -.32 (range = -1 t.e.m. +1)

Variabele + Categorie	N	Geobserveerde Afwijking na controle	
		afwijking Eta	voor onderwijs Beta
MIGCOH 'Migratiecohorten'			
0 niet in Turkije geboren	78	.09	-.07
1 mig 1981-90	186	.00	.03
2 mig 1976-80	147	.01	.04
3 mig 1974-75	170	-.07	-.04
4 mig 1960-73	240	.01	.00
		.06	.05
LFT 'Leeftijdscategorieën'			
0 leeftijd : 17-19	61	.13	-.02
1 leeftijd : 20-24	206	.04	-.07
2 leeftijd : 25-29	183	.01	-.03
3 leeftijd : 30-34	151	.09	.13
4 leeftijd : 35-39	98	.00	.08
5 leeftijd : 40-50	123	-.25	-.04
		.17	.11

³ De vraag naar de kinderwens (aantal en geslachtsvoorkeur) zou in deze context wellicht belangrijk zijn. De analyse van deze gegevens is echter complexer dan we in het bestek van dit artikel kunnen behandelen. In de toekomst zal zeker over deze problematiek gerapporteerd worden.

Tabel 6 : Opvoedingswaarden voor meisjes (autonomiewaardering)

Gemiddelde =		- .41 (range = -1 t.e.m. +1)	
Variabele + Categorie	N	Geobserveerde	Afwijking na controle
		afwijking	voor onderwijs
		Eta	Beta
MIGCOH 'Migratiecohorten'			
0 niet in Turkije geboren	78	.10	-.05
1 mig 1981-90	186	-.06	-.04
2 mig 1976-80	147	.01	.03
3 mig 1974-75	170	-.05	-.02
4 mig 1960-73	239	.04	.04
		.08	.06
LFT 'Leeftijdscategorieën'			
0 leeftijd : 17-19	61	.01	-.15
1 leeftijd : 20-24	207	.07	-.04
2 leeftijd : 25-29	183	-.03	-.07
3 leeftijd : 30-34	150	.11	.16
4 leeftijd : 35-39	98	.00	.08
5 leeftijd : 40-50	123	-.22	-.01
		.16	.14

Omdat sexe-rollen zich ook in de opvoeding laten manifesteren, werd in ons onderzoek een onderscheid gemaakt naar opvoedingswaarden voor jongens en meisjes. Reeds vroeger hebben we daarbij aangegeven dat de scheiding van de geslachtsgebonden rollen een bijzonder kenmerk is van het dominante Turkse cultuurpatroon. De relevantie van het onderscheid blijkt al vlug uit de vergelijking van beide gemiddelden. In beide gevallen wordt het conformistisch antwoordpatroon welliswaar duidelijk meer gekozen dan het autonomie geörienteerde patroon, maar voor jongens is dit verschil minder groot dan voor meisjes (nl. respectievelijk 32% voor jongens en 41% voor meisjes in het voordeel van conformisme). Die oriëntatie op gedragsconformisme lijkt opvallend zeker als we rekening houden met het feit dat conformisme en autonomie in de Westerse context elkaar meer in evenwicht houden of zelfs eerder neigen naar autonomie (zie o.a. Alwin, 1988, 1989; Harding, e.a., 1986). Uit de antwoorden op de open vraag naar eventuele bijkomende eigenschappen⁴ kunnen we de aard van de bezorgdheid van ouders voor jongeren beter begrijpen. Drie krachtlijnen kwamen naar voor : de bezorgdheid voor de toekomst van de jongeren ($\pm 15\%$ vermeldde het belang van studeren), de 'schrik' voor het verlies van het ouderlijk gezag ($\pm 18\%$ vindt dat jongeren steeds de toestemming aan hun ouders moeten vragen) en de bezorgdheid voor de eigen cultuur ($\pm 27\%$ verwacht dat jongeren religieus zijn, eerbied hebben voor de eigen cultuur, hun

⁴ In totaal vermelden 139 respondenten bijkomende eigenschappen die ze belangrijk vinden voor kinderen.

eer hoog houden of de eigen identiteit behouden). In het benadrukken van conformisme zit m.i. ook de wens vervat om de generatiekloof niet te groot te laten worden. Specifiek voor jongens benadrukt 7% hun bezorgdheid over het 'op het rechte pad blijven'. Deze probleemstelling werd alsdusdanig niet uitgewerkt in het onderzoek. Evaluatiegesprekken met de enquêtrices hebben ons geleerd dat de criminaliteitsproblematiek wel degelijk een belangrijke bezorgdheid van de vrouwen kan beschouwd worden.

De vaststelling dat autonomie relatief belangrijker is voor jongens dan voor meisjes geldt voor elke generatiecategorie. De generationele verschillen zijn dus niet van die aard dat ze op het niveau van de opvoedingswaarden de lat gelijk leggen tussen jongens en meisjes. Toch zijn de generatieprofielen niet volkomen identisch. Vergelijken we eerst het profiel naar migratiecohorten.

De verwachting dat de oudste migratiecohort relatief minder conformistisch is ingesteld dan de cohort die in de periode '74-'75 emigreerde wordt zowel voor de jongens als de meisjes bevestigd. Voor de vrouwen die niet in Turkije geboren zijn, observeren we de hoogste autonomiewaardering. Deze eigenschap is echter volledig te verklaren door verschillen in onderwijsniveau. Het grootste verschil in autonomiewaardering voor jongens versus meisjes observeren we voor de vrouwen die na 1981 geëmigreerd zijn : waar dat de waarde voor de jongens gelijk is aan het gemiddelde, ligt die voor de meisjes 6 procentpunten lager. Deze vaststelling leidt ons enkel tot de hypothetische vraag of in de Turkse context de geslachtsverschillen nog meer uitgesproken zouden zijn. Weerom moeten observaties ter plaatse een antwoord geven.

Graduele verschillen in opvoedingswaarden naar leeftijdsstructuur werden niet vastgesteld. Het generatieprofiel is, op uitzondering van de jongste categorie, gelijkaardig voor jongens en meisjes : de vrouwen die ouder zijn dan 40 zijn het meest conformistisch ingesteld, terwijl de 30 t.e.m. 34 jarigen als de meest autonomie geörienteerde groep naar voor komt. Als we rekening houden met verschillen in onderwijs dan contrasteren de dertigers, als de meest autonomie-geörienteerde categorieën, met de twintigers en veertigers die zich minder autonomie waarderend opstellen. Enkele mogelijke verklaringen voor dit specifieke patroon werden getoetst.

Allereerst werd nagegaan of de specifieke autonomiewens van de dertigers samenhangt met de kans dat ze zelf kinderen hebben in de

leeftijdsgroep van de 12- tot 15-jarigen (waarnaar in de vraagstelling naar opvoedingswaarden werd gerefereerd). Uit deze bijkomende analyse bleek dat deze factor de leeftijdsverschillen in opvoedingswaarden niet kon verklaren.

De tweede mogelijke verklaring is rechtstreeks afgeleid van de auteurs van de autonomiethese, nl. Kohn en Schooler (1983). Zij beweren immers dat de autonomiewens van ouders een functie is van de mate dat ze zelf autonomie ervaren in hun maatschappelijke rol. Gedeeltelijk werd deze hypothese getoetst in de bovenstaande analyses door onderwijsniveau in rekening te brengen. In de Westerse culturen is deze factor alleen al een voldoende verklaringsbron voor generatieverschillen in opvoedingswaarden; in onze analyse niet. Bijkomende analyses met arbeidssituatie, lidmaatschap van verenigingen en talenkennis - of met andere woorden bijkomende factoren die autonomie bevorderend kunnen werken - leidden tot een soortgelijke conclusie, nl. dat de generatieverschillen in opvoedingswaarden niet verklaard kunnen worden door deze bijkomende factoren.

Het patroon van de jongste categorie, de 17- t.e.m. 19-jarigen wordt des te opvallender. Voor de opvoedingsvisie t.a.v. de jongens beantwoordt dit aan de verwachting dat autonomie relatief belangrijker is, een kenmerk dat conform de hypothese samenhangt met het onderwijsniveau van de respondent. Voor meisjes daarentegen aanvaarden de 17 t.e.m. 19-jarige vrouwen veel minder dan verwacht autonomie. Dit is opmerkelijk gegeven hun onderwijsniveau én het feit dat ze pas zelf de levensfase van de 12 tot 15-jarigen achter de rug hebben. Blijkbaar aanvaarden ze de geslachtsrolverschillen in opvoeding, zaken die ze in een vrij recent verleden ook persoonlijk mee geconfronteerd waren. Of dit patroon zich zal stabiliseren als ze ouder worden is moeilijk uit te maken. Ook de stabilisering van de andere leeftijdspatronen in opvoedingswaarden blijft (helaas) een open vraag.

7.2 De emancipatie van de vrouw.

Maatschappelijke en sociaal-culturele emancipatie hoeven niet samen te gaan. Het doorbreken van sexegebonden rolopvattingen splitst zich uit op twee te onderscheiden domeinen, namelijk die tussen rollen in de private versus publieke sfeer. In tabel 7 gaan we dieper in op de generationele verschillen in rolopvattingen in de private sfeer (i.c.

sociale rolnormering); tabel 8 maakt dezelfde vergelijkingen op het vlak van de maatschappelijke rolopvatting.

Tabel 7 : Sociaal-culturele emancipatie (geëmancipeerde attitude).

Gemiddelde = .42 (range = 0 t.e.m. 1)

Variabele + Categorie	N	Geobserveerde Afwijking na controle	
		afwijking Eta	voor onderwijs Beta
MIGCOH 'Migratiecohorten'			
0 niet in Turkije geboren	72	.23	.14
1 mig 1981-90	163	-.10	-.08
2 mig 1976-80	137	-.04	-.03
3 mig 1974-75	160	-.06	-.05
4 mig 1960-73	224	.07	.07
		.29	.21
LFT 'Leeftijdscategorieën'			
0 leeftijd : 17-19	56	.05	-.06
1 leeftijd : 20-24	190	.08	.01
2 leeftijd : 25-29	177	.01	-.02
3 leeftijd : 30-34	136	.01	.04
4 leeftijd : 35-39	87	-.06	.01
5 leeftijd : 40-50	116	-.15	-.02
		.22	.07

Tabel 8 : Maatschappelijke rol van de vrouw (geëmancipeerde attitude).

Gemiddelde = .88 (range = 0 t.e.m. 1)

Variabele + Categorie	N	Geobserveerde Afwijking na controle	
		afwijking Eta	voor onderwijs Beta
MIGCOH 'Migratiecohorten'			
0 niet in Turkije geboren	76	.04	.02
1 mig 1981-90	170	-.01	-.01
2 mig 1976-80	143	.01	.02
3 mig 1974-75	170	-.03	-.02
4 mig 1960-73	232	.01	.01
		.09	.07
LFT 'Leeftijdscategorieën'			
0 leeftijd : 17-19	57	.02	-.01
1 leeftijd : 20-24	201	.01	-.02
2 leeftijd : 25-29	177	-.01	-.02
3 leeftijd : 30-34	146	.03	.03
4 leeftijd : 35-39	94	.00	.02
5 leeftijd : 40-50	120	-.03	.01
		.09	.10

Uit de vergelijking van de algemene gemiddelden blijkt dat de emancipatiegezindheid zich meer uitgesproken laat observeren op het publieke dan op het private domein : 88% van de geïnterviewde vrouwen vindt dat vrouwen een maatschappelijke rol te eisen hebben, terwijl slechts 42% zich relatief distantieert van de sociale rolnormering en de gezagsrelatie met de man niet als vanzelfsprekend interpreteert.

De generatieverschillen m.b.t. de maatschappelijke rol zijn ook niet erg uitgesproken. Na controle voor onderwijs liggen de verschillen in

De generatieverschillen m.b.t. de maatschappelijke rol zijn ook niet erg uitgesproken. Na controle voor onderwijs liggen de verschillen in een marge van 3%, wat weinig fundamenteel is.

Opvattingen over sociaal-culturele emancipatie zijn wel duidelijk generationeel gestratificeerd. Conform de verwachtingen blijken vooral de verschillen tussen de migratiecohorten fundamenteel. Zelfs als we het onderwijspeil van de generaties in rekening brengen stellen we vast dat de vrouwen die niet in Turkije geboren zijn zich relatief meer emancipatorisch opstellen t.a.v. de rolnormering. Ook de eerste migratiecohort vervult haar verwachte pioniersrol.

De leeftijdsprofilering beantwoordt eveneens aan de algemene verwachting : hoe jonger de generatie hoe sterker men geneigd is om zich in sociale relaties geëmancipeerd op te stellen. Deze stratificatie is vooral een eigenschap van het onderwijsniveau van de leeftijdsklassen. Dit betekent dat formele emancipatie, zoals zich dat in het onderwijsniveau laat veruiterlijken, wel degelijk emancipatie in al haar facetten stimuleert. Dit patroon zal zich met de toename van onderwijs voor de jongste generaties bestendigen. Een gemiddelde toename van de emancipatiegeneigdheid is echter geen noodzakelijk gevolg omdat de vrouwen die vrij recent naar België geëmigreerd zijn en dus qua leeftijdsprofiel niet zoveel ouder zijn dan diegene die in België geboren zijn, wel meer de traditionele rolverdeling aanhouden. Waar men - als jonge 'moderne' vrouw - de opvattingen van de ouderen nog vaak vanuit een sympatiek begrijpende houding als 'ouderwets' kan interpreteren, neigt de vergelijking met quasi-leeftijdsgenoten eerder tot cultuurconflict.

7.3 Onderwijs en beroepsaspiraties.

We staan er nog zelden bij stil, maar ergens is het vooruitgangsideaal een waarde die generaties bindt en verdeelt. Ouders wensen het beste voor hun kinderen. Ze willen dat ze het goed doen, het beter hebben dan zichzelf. Ouders hebben soms de neiging om persoonlijke verwachtingen te transponeren naar hun kinderen. Bepaalde zaken zien ze zelf moeilijk te realiseren, maar hun kinderen kunnen dat wel. Dat hoge toekomstverwachtingen ook bij migrantenvrouwen een belangrijke rol spelen laat zich in de onderstaande tabellen illustreren.

Tabel 9 : Studieaspiraties ('hoge' studieaspiraties).

Gemiddelde = .88 (range = 0 t.e.m. 1)

Variabele + Categorie	N	Geobserveerde Afwijking na controle	
		afwijking Eta	voor onderwijs Beta
MIGCOH 'Migratiecohorten'			
0 niet in Turkije geboren	78	.02	-.01
1 mig 1981-90	182	-.01	-.01
2 mig 1976-80	145	.00	.00
3 mig 1974-75	170	-.02	-.01
4 mig 1960-73	236	.02	.01
		.07	.05
LFT 'Leeftijdscategorieën'			
0 leeftijd : 17-19	60	.01	-.02
1 leeftijd : 20-24	207	.02	.00
2 leeftijd : 25-29	181	.01	.00
3 leeftijd : 30-34	149	.01	.02
4 leeftijd : 35-39	97	-.03	-.01
5 leeftijd : 40-50	121	-.04	.00
		.10	.05

Tabel 10 : Beroepskansen (optimisme t.a.v. beroepskansen).

Gemiddelde = .87 (range = 0 t.e.m. 1)

Variabele + Categorie	N	Geobserveerde Afwijking na controle	
		afwijking Eta	voor onderwijs Beta
MIGCOH 'Migratiecohorten'			
0 niet in Turkije geboren	77	-.08	-.05
1 mig 1981-90	170	.03	.03
2 mig 1976-80	147	.02	.02
3 mig 1974-75	169	.04	.03
4 mig 1960-73	238	-.04	-.04
		.17	.15
LFT 'Leeftijdscategorieën'			
0 leeftijd : 17-19	61	-.05	-.02
1 leeftijd : 20-24	200	-.01	.01
2 leeftijd : 25-29	181	-.02	-.01
3 leeftijd : 30-34	147	.03	.02
4 leeftijd : 35-39	94	.01	-.01
5 leeftijd : 40-50	123	.02	-.02
		.10	.06

De patronen m.b.t. de (toekomst)verwachtingen voor de kinderen zijn vrij gelijkaardig aan die van de opvattingen over de maatschappelijke rol van de vrouw : hoge aspiraties voor alle categorieën waarbij de generaties zich nauwelijks onderscheiden van elkaar. Dit valideert de verwachting dat opvattingen over maatschappelijke rollen bij Turkse migrantenvrouwen weinig hoeven te verschillen met wat als dominante opvatting in een Belgische context geldt.

Eén opvallend generatiepatroon vraagt wel bijzondere aandacht. De evaluatie van de beroepskansen varieert over de migratiecohorten. De categorieën waar het minste aantal vrouwen in de beroepskansen geloven zijn de eerste migratiecohort (geëmigreerd tussen 1960 en

1973) en de groep vrouwen die niet in Turkije zijn geboren. Dit is opmerkelijk gegeven het tweevoudige verwantschap tussen beiden. Enerzijds zijn het de twee groepen die (gemiddeld) het langst in België verblijven en anderzijds vormt de eerste migratiecohort eigenlijk de groep 'moeders' van deze tweede generatie⁵. Dat beiden iets minder geloven in de beroepskansen van Turkse jongeren kan samengaan met een meer realiteitsgebonden evaluatie van de situatie. Eén van de uitspraken evalueert immers expliciet de kans op werkloosheid als ze een diploma halen. De tweede generatie evalueert dit vanuit hun persoonlijke ervaring of de ervaring van hun generatiegenoten; hun moeders kunnen deze ervaringen delen. De perceptie m.b.t. de kansen(on)gelijkheid is alsdusdanig niet opgenomen in het onderzoek, maar toch leidt de bovenstaande vaststelling tot een waarschuwing. De maatschappelijke, sociaal-economische verwachting zijn manifest aanwezig. De evaluatie van de persoonlijke situatie en die van de 'lotgenoten' kunnen het optimisme echter drukken zodat een spanningsveld kan ontstaan.

7.4 Religieuziteit.

Het domein bij uitstek waar de gemeenschap en het private elkaar ontmoeten is de religie. Met nadruk worden de religieuze opvattingen als een individueel kenmerk en recht beschouwd. Terzelfdertijd definieert religie ook grenzen van een 'gemeenschap', niet in termen van geografische entiteiten, maar wel in functie van gedeelde waarden, identiteit en cultuur. In nogal wat discussies wordt cultuur overigens herleid tot het religieuze. De modale associatie van bijvoorbeeld de 'Turkse' of 'Marokkaanse' cultuur met de 'Islam' illustreert dit. Nu moeten we wel zeggen dat religie ook een belangrijk element van de culturele identiteit is, maar dat betekent geenszins dat ze voor alle vrouwen een gelijkaardige functie en betekenis vervult zoals we in de onderstaande tabellen kunnen vaststellen.

⁵ Daar alle vrouwen in de steekproef minstens 18 jaar oud zijn (en dus geboren vòòr 1973) moeten de moeders van de in België geboren vrouwen per definitie reeds vòòr 1972 zijn geëmigreerd.

Tabel 11 : Betekenis van religie (uitgebreide kennis).

Gemiddelde = .69 (range = 0 t.e.m. 1)

Variabele + Categorie	N	Geobserveerde afwijking Eta	Afwijking na controle voor onderwijs Beta
MIGCOH 'Migratiecohorten'			
0 niet in Turkije geboren	75	-.19	-.10
1 mig 1981-90	176	.04	.01
2 mig 1976-80	144	.03	.00
3 mig 1974-75	165	.03	.03
4 mig 1960-73	232	-.01	.00
		.14	.07
LFT 'Leeftijdscategorieën'			
0 leeftijd : 17-19	57	-.16	-.09
1 leeftijd : 20-24	197	-.08	-.03
2 leeftijd : 25-29	174	-.03	-.01
3 leeftijd : 30-34	146	.05	.02
4 leeftijd : 35-39	98	.04	.00
5 leeftijd : 40-50	123	.15	.08
		.19	.09

Tabel 12 : Bijgeloof (weinig bijgelovig).

Gemiddelde = .43 (range = 0 t.e.m. 1)

Variabele + Categorie	N	Geobserveerde afwijking Eta	Afwijking na controle voor onderwijs Beta
MIGCOH 'Migratiecohorten'			
0 niet in Turkije geboren	66	.02	-.02
1 mig 1981-90	157	.06	.05
2 mig 1976-80	123	-.04	-.04
3 mig 1974-75	153	-.06	-.04
4 mig 1960-73	213	.01	.03
		.09	.07
LFT 'Leeftijdscategorieën'			
0 leeftijd : 17-19	55	.03	.00
1 leeftijd : 20-24	185	.01	-.03
2 leeftijd : 25-29	151	.00	-.01
3 leeftijd : 30-34	126	-.01	-.01
4 leeftijd : 35-39	90	.05	.07
5 leeftijd : 40-50	111	-.06	.03
		.06	.06

Tabel 13 : Religieuze gedragsnormering (relatieve distantie t.a.v. gedragsconformering).

Gemiddelde = .36 (range = 0 t.e.m. 1)

Variabele + Categorie	N	Geobserveerde Afwijking na controle	
		afwijking	voor onderwijs
		Eta	Beta
MIGCOH 'Migratiecohorten'			
0 niet in Turkije geboren	74	.26	.12
1 mig 1981-90	171	-.07	-.04
2 mig 1976-80	138	.00	.04
3 mig 1974-75	160	-.08	-.07
4 mig 1960-73	228	.02	.01
		.20	.11
LFT 'Leeftijdscategorieën'			
0 leeftijd : 17-19	57	.12	-.02
1 leeftijd : 20-24	194	.12	.04
2 leeftijd : 25-29	181	.00	-.04
3 leeftijd : 30-34	138	-.02	.03
4 leeftijd : 35-39	91	-.05	.01
5 leeftijd : 40-50	116	-.20	-.05
		.22	.07

Dat religie betekenisvol is bleek uit een voorafgaande analyse van de verdeling op de 4 uitspraken die deelfacetten van religieuze beleving behandelden, namelijk : troost, identiteit, bescherming en meditatie. Op alle vier deze uitspraken gaven telkens meer dan 80% aan dat ze akkoord of helemaal akkoord waren. Minder hadden we eigenlijk niet verwacht omdat we reeds vroeger (zie paragraaf 5) hebben aangegeven dat het seculiere project niet impliceert dat religie als zingevings-systeem verdwijnt. Wel verwachtten we verschillen in de indringendheid van de beleving. Religie kan een overheersende en allesomvattende betekenis hebben voor sommige vrouwen, voor anderen een eerder beperkte en selectieve betekenis. Dat een dergelijke analyse van de betekenis van religie wel meer differentieert, lezen we in tabel 11 : 69% van de vrouwen zijn met elk van de vier functies akkoord of helemaal akkoord. Vooral de jongste en de tweede generatie onderscheiden zich op deze factor, in beide gevallen ligt het relatieve aantal ongeveer 10% lager. Ze zijn de categorieën bij uitstek die een meer selectieve betekenis geven aan religie. De oudste leeftijdscategorie (i.c. de 40-50 jarigen) onderschrijft de vier betekenissen duidelijk meer (77%). Ook in een niet Islamitische en Europese context werd vroeger reeds vastgesteld dat voor de oudste categorieën religie een meeromvattende betekenis heeft (zie o.a. Harding, e.a., 1986 en Kerkhofs, e.a., 1992), een patroon dat eerder met het cohort-lidmaatschap dan met de leeftijd van de respondent geassocieerd is.

Naast de persoonlijke betekenis die religie kan hebben, moeten we ook aandacht hebben voor een sociale dimensie. Deze dimensie komt tot uiting in de houding t.a.v. bijgeloof (tabel 12) en het gedragsnormatieve aspect van religie (tabel 13).

Met bijgeloof bedoelen we het geloof in één of meerdere boven-natuurlijke krachten die een invloed uitoefenen op het leven van mensen. In een aantal gevallen worden deze krachten gepersonaliseerd voorgesteld. Deze personalisering heeft tot gevolg dat het (bij)geloof ook meer overdraagbaar en verspreidbaar is, en dit in tegenstelling met bijvoorbeeld het bijgeloof die een voetballer 'dwingt' om telkens eerst met zijn linkervoet het voetbalveld te betreden. In de Turkse cultuur zijn 'nazar', 'büyü' en 'cinler' de gepersonaliseerde voorstellingen van de kwade krachten die een invloed (kunnen) uitoefenen op het leven van mensen. Ruim 40% gelooft dat deze krachten geen invloed uitoefenen. Op het eerste zicht lijkt het merkwaardig dat de jongste en de tweede generaties weinig afwijken van het gemiddelde. Bijgeloof is immers heel cultuurspecifiek en daardoor plaatsgebonden. Dit kan betekenen dat de overdraagbaarheid van de ene generatie op de andere in deze context niet mag onderschat worden. Aanvullende analyses zullen moeten uitmaken of dit patroon zich inderdaad laat observeren binnen de gezinnen ⁶. Weerom stellen we vast de de eerste migratiecohort (1960-73) relatief minder gelooft in de invloed van bovennatuurlijke krachten dan de cohorten die later gemigreerd zijn. Het 'lot in eigen handen nemen' was dan ook een eigenschap die we van de pioniers van de emigratie hadden verwacht.

Bijgeloof is echter geen eigenschap die we specifiek kunnen associëren met een bepaalde leeftijdsklasse. Uit bijkomende analyses bleek overigens dat de categorieën die zich meer uitgesproken onderscheiden van het algemene gemiddelde eerder beperkt van omvang waren, namelijk de categorie vrouwen die langer dan tot hun 19de leeftijd hebben gestudeerd (N=44) en de categorie ongehuwden (N=56). Beide categorieën overlappen daarbij gedeeltelijk. Dat hoger geschoolden er meer van overtuigd zijn hun eigen leven in handen te hebben, wordt ook in de Europese context vastgesteld.

⁶ Generatie-overdracht van waarden in een gezin kan enkel geanalyseerd worden als zowel de ouder als het kind geïnterviewd werden. Voor een 100-tal respondenten in de aselechte steekproef is dit gebeurd zodat we in de verdere analyse met deze opmerking rekening kunnen houden.

In de morele plicht om als vrouw een hoofddoek te dragen als ze het huis verlaat, is duidelijk een gedragsnormerend aspect van religie vervat. Nu moeten we wel opletten om het dragen van uiterlijke symbolen exclusief tot het normatieve te reduceren. Mensen maken immers graag gebruik van uiterlijke tekens om - bij wijze van communicatie tot de anderen - hun persoonlijke beleving te laten blijken. Als we echter expliciet vragen naar de plicht om zich te conformeren aan een bepaald gedrag, dan domineert het normatieve boven het expressieve.

De generatieverschillen zijn uitgesproken : 48% van de vrouwen jonger dan 24 jaar en zelfs 62% van de categorie die niet in Turkije is geboren gaan niet of helemaal niet akkoord met de stelling dat een vrouw verplicht is om een hoofddoek te dragen. Voor de volledige onderzoekspopulatie is dat 36% en bij de oudste leeftijdsklasse slechts 16%.

De leeftijdsverschillen zijn in essentie te verklaren door verschillen in onderwijsniveau, zodat we kunnen verwachten dat het normatieve aspect ook in de toekomst aan belang zal inboeten. Dit hoeft geenszins te betekenen dat het gebruik zal verdwijnen. Het gebruik zal dan wel eerder expressief moeten begrepen worden.

De migratiecohorten die de gedragsnormering relatief belangrijker vinden dan de anderen zijn de vrouwen die in de periodes 1974-75 en 1981-90 geëmigreerd zijn naar België. Voor de oudste van beide categorieën beantwoordt dit aan de verwachting. Voor de jongste en dus meest recent geëmigreerde groep zou dit kunnen betekenen dat ze net om hun gedragsconformisme 'gerecruteerd' werden.

De generationele tegenstellingen op religieus vlak illustreren eigenlijk dat de wegen naar 'modernisering' zeer divers zijn. In de westerse context zijn secularisatieprocessen vaak synoniem aan ontkerkelijking, dé-institutionalisering en a-religieuziteit. Dat de beleving van religie aan veranderingsprocessen onderhevig is wordt soms wel eens onderschat. De belangrijkste generationele tegenstelling die we bij Turkse vrouwen hebben vastgesteld situeert zich net in de beleving. Bij jongere vrouwen die grotendeels hier opgegroeid zijn is hun religieuze beleving niet meer allesomvattend. Ze zijn genuanceerder en eerder geneigd om zich af te zetten tegen het normatief aspect.

8. Afronding.

Voor een duidelijk begrip van de generationele verschillen in culturele opvattingen van migrantenvrouwen moeten we naast de populaire indeling in eerste en tweede generatie én de leeftijd van de vrouw ook rekening houden met de periode en omstandigheden waarin vrouwen geëmigreerd zijn. Dit lijkt me één van de belangrijkste conclusies als antwoord op de nieuwsgierigheid waarmee we het onderzoek gestart zijn. Het zou vrij naïef zijn te veronderstellen dat migratieprocessen a-selectief zijn. Gegeven de historische omstandigheden en periode waarin de emigratie plaatsvindt zullen we ook 'specifieke' migratiegroepen krijgen.

Bij het overlopen van de verschillende analyses wordt de relevantie van deze indeling in generaties al vlug duidelijk. Enigszins vereenvoudigd voorgesteld lijken zich een drietal categorieën te onderscheiden : de oudere generaties, de tweede generatie en de meer recent geëmigreerde jonge vrouwen. De 'tegenstellingen' tekenen zich rond deze indeling op een specifieke manier af.

Op de eerste plaats zijn er een aantal thema's waarbij de oudere generaties zich onderscheiden van de tweede generatie migrantenvrouwen en waarbij de jonge, recent geëmigreerde vrouwen een inter-mediare positie inneemt. Het zijn voornamelijk de thema's rond de betekenis van kinderen.

Op een tweede cluster thema's onderscheiden de jonge, recent geëmigreerde vrouwen zich nauwelijks van de oudere generatie, m.n. op die zaken die verwijzen naar sociaal-culturele en sociaal-normatieve emancipatie (respectievelijk : de rolverhouding tot de man en de attitude t.a.v. het dragen van een hoofddoek). Ook voor wat de betekenis van religie en (in mindere mate) de socio-economische rolopvatting betreft, sluit die jongere categorie dichter aan bij de oudere generaties. Hier worden dus vooral de 'tegenstellingen' binnen de categorie van de jongere vrouwen duidelijk.

Bijgeloof is de factor die vooral de oudere van beide jongere generaties onderscheidt, terwijl op het niveau van de maatschappelijke aspiraties weinig tegenstellingen werden geobserveerd.

Naast het duiden van generaties illustreren deze bevindingen dat de evaluatie van cultuurverschillen niet herleid mag worden tot ééndimen-

sionale proopties. Een wezelijk onderscheid tussen publieke en private rollen en thema's werd reeds op basis van het literatuuronderzoek vastgesteld en in de analyse geadstrueerd. Maar ook binnen de private sfeer tekenen zich specifieke patronen af en bleek het relevant een onderscheid te maken tussen thema's die verwijzen naar de eigen rol en opvattingen die verwijzen naar de betekenis van kinderen.

Literatuur :

- Abadan-Unat, N.,
Implications of Migrations on Emancipation and Pseudo-Emancipation of Turkish women,
in : International Migration Review, 1977, 11/1, p31-57
- Alwin, D.F.,
Historical Changes in Parental Orientations to Children, in : Sociological Studies in Child development, vol3, 1988
- Alwin, D.F.,
Changes in qualities valued in children in the United States, 1964 to 1984, in : Social Science Research, 1989, SSR442, p1-42
- Billiet, J., A. Carton en R. Huys,
Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten, Sociologisch Onderzoeksinstituut, K.U. Leuven, 1990,234p. (+67p. bijlagen)
- Braungart, R.G. en M.M. Braungart,
Life-course and generational politics, in : Annual Review Sociological, 1986, p205-231
- Bulatao, R.A.,
On the nature of the transition in the value of children, Papers of the East-West Population Institute, Current studies on the value of Children, 60A, 1979/3, 104p.
- Dawson, J.L.M.,
Effects of ecology and subjective culture on individual traditional-modern attitude change, achievement motivation and potential for economic development in the Japanese and Eskimo societies, in : International Journal of Psychology, 1973, 8/2, p215-25
- Dumon, W.,
Het profiel van de vreemdelingen in België, davidsfonds, Leuven, 1982, 144p.
- Eisenstadt, S.N. (ed.),
Patterns of Modernity, Volume I: the West, Frances Pinter Publishers, London, 1987, 185p.
- Eisenstadt, S.N. (ed.),
Patterns of Modernity, Volume II: Beyond the West, Frances Pinter Publishers, London, 1987, 223p.
- Elder, G.H.,Jr.,
Age differentiation and the life-course, in : Annual Review Sociological, 1975, p. 165-190
- Gordon, D.C.,
Images of the West. Third world perspectives, Rowman & Littlefield Publishers Inc., 1989, 214p.
- Gordon, M.M.,
Assimilation in American Life. The role of race,religion and national origins, Oxford University Press, New York, 1973, 276p.
- Harding, S. en D. Phillips,
Contrasting Values in Western Europe. Unity, Diversity and Change, MacMillan, EVSSG, 1986, 274p.
- Inkeles, A. en D.H. Smith,
Becoming modern. Individual change in Six developing countries, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1974 (1976, second edition), 436p.

- Jackman, M.R. en M. Crane,
"Some of my best friends are black ...". Interracial friendship and Whites' racial attitudes, in : Public Opinion Quarterly, 1986, vol.50, p459-486
- Kagıtcıbası, C.,
The changing value of children in Turkey, Papers of the East-West Population Institute, Current studies on the value of Children, 60E, 1982/6, 100p.
- Kandiyoti, D.A.,
Emancipated but unliberated? Reflections on the Turkish case, in : Feminist Studies, 1987, 13/2, p317-338
- Kerkhofs, J. (e.a.),
De versnelde ommekeer, de waarden van Vlamingen, Walen en Brusselaars in de jaren '90, uitgeverij Lannoo, i.s.m. Koning Boudewijnstichting, 1992, 286p.
- Kertzer, D.I.,
Generation as a sociological problem, in : Annual Review Sociological, 1983, P125-149
- Kohn, M.C. en C. Schooler,
Work and personality : an inquiry into the impact of Social Stratification, Ablex Publishing Corporation, Nordwood New Jersey, 1983, 389p.
- Leemput, Van, J.,
Intolerantie t.a.v. migranten, Licentiaatsverhandeling VUB, 1988, 140p.
- Liere, van, C. en J.W. Winkels,
Opvoedingswaarden en statusgroepen, trends tussen 1972 en 1986, in : Mens en Maatschappij, 63/2, 1988, p.188-198
- Martens, A.
25 jaar Wegwerparbeiders. Het Belgisch Immigratiebeleid na 1945, Leuven, 1973
- Martens, A. en F. Moolaert (red.),
Buitenlandse minderheden in Vlaanderen-België. Wetenschappelijke inzichten en overheidsbeleid, Uitgeverij Nederlandse Boekhandel, Antwerpen/Amsterdam, 1985, 332p.
- Nauck, B.,
Social participation of Turkish Migrants in the Federal Republic of Germany, paper gepresenteerd op de lezingencyclus "Etnische Minderheden", V.U.Brussel 22/11/1991
- Sattar, S.A.,
De positie van de vrouw in de Islam, Amsterdam, Stichting Nederlandse Mosimvrouwen Al-Nisa, 1987, 128p.
- Schoenberg, U.,
Participation in Ethnic Associations : The case of Immigrants in West-Germany, in : International Migration Review, vol 19/3, 1985, p.416-437
- Strom, R. (e.a.),
A comparison of West German and Guestworker Parent's Childrearing attitudes and expectations, in : Journal of Comparative Family Studies, 1984, 15/3, p427-440
- Timmerman, C., W. Claeys en A. De Muynck,
Denken over waarden. Attitudes van Turkse migrantenvrouwen tegenover een Westers waardensysteem, in : Cultuur en Migratie, Brussel, 1989-1, 101p.